

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№1/2024, 66-75

ФИЛОСОФИЯ

УДК: 314.74

DOI: [10.52754/16948610_2024_1_7](https://doi.org/10.52754/16948610_2024_1_7)

**ЭТНОС ФЕНОМЕНИНЕ БОЛГОН ФИЛОСОФИЯЛЫК ТАЛДООНУН
ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

ОСОБЕННОСТИ ФИЛОСОФСКОГО АНАЛИЗА К ФЕНОМЕНУ ЭТНОС

FEATURES OF PHILOSOPHICAL ANALYSIS TO THE PHENOMENON OF ETHNOS

Тогусаков Осмон Асанкулович

Тогусаков Осмон Асанкулович

Togusakov Osmon Asankulovich

ф.и.д., профессор, Кыргыз улуттук илимдер академиясы

д.ф.н., профессор, Национальная академия наук КР

Dr. Professor, National Academy of Science of Kyrgyzstan

togusakov2003@mail.ru

Эркинбеков Кылычбек Эркинбекович

Эркинбеков Кылычбек Эркинбекович

Erkinbekov Kylychbek Erkinbekovich

ф.и.к., доцент, Бишкек инновациялык колледжи

к.ф.н., доцент, Бишкекский инновационный колледж

Associate Professor, Bishkek Innovation College

collegeiuk@bk.ru

ЭТНОС ФЕНОМЕНИНЕ БОЛГОН ФИЛОСОФИЯЛЫК ТАЛДООНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Аннотация

Бул макалада автор этнос феноменине болгон философиялык талдоонун өзгөчөлүктөрүн карап чыгуу менен бирге биз кеп кылып жаткан дүйнө жүзүндөгү өлкөлөрүнө жана калктын негизги катмарына жалпы тарыхый тажрыйбанын, маданияттын өзгөчүлүктөрү же болбосо саясий этникалык коомдогу топтордун статусунун табигый натыйжасы болуп эсептелген этникалык өздүк аң-сезим таандык экендигин маалымдайт. Бирок, жашоодо реалдуулук көрсөткөндөй этникалык аң-сезимдин жана этностун калыптанышына таасир берүүчү, факторлорду аныктоочу белгилүү бир ички жөнөкөйлүкө карабастан илимий чөйрөдө көп учурларда этникалык реалдуулукка тийиштүү элементтер саясий процесстер менен чаташтырылып каралат. Так көрсөтүлгөн өздүк аң-сезимге ээ болгон топтордун жетишээрлик көп саны адистердин айтуусунда жеке этностор болуп эсептелишпейт, тескерисинче этникалык деп баалануучу топтордун мүчөлөрүн көрсөтсөк болот, алар өзүлөрүнүн коомчулугу туурасында да күнүрт түшүнүктөргө ээ.

Ачкыч сөздөр: этнос, этникалык аң-сезим, маданият, саясий процесстер, иденттүүлүк, этникалык саясат, коом.

ОСОБЕННОСТИ ФИЛОСОФСКОГО АНАЛИЗА К ФЕНОМЕНУ ЭТНОС

FEATURES OF PHILOSOPHICAL ANALYSIS TO THE PHENOMENON OF ETHNOS

Аннотация

В данной статье автор рассматривает особенности философского анализа феномена этноса, кроме того, как утверждается в ней, в Новое время в большинстве долин, стран мира и основной массы населения этническая идентичность является естественным результатом общего исторического опыта, культурных различий или статуса групп в политическом этническом обществе. Однако, как показывает действительность, несмотря на определенную внутреннюю простоту, определяющую факторы, влияющие на формирование этнического сознания и этноса, элементы, относящиеся к этнической действительности, нередко смешиваются в научной среде с политическими процессами. Довольно большое количество групп с четким чувством идентичности не считаются отдельными этническими группами по мнению экспертов, а наоборот, мы можем показать членов групп, которые считаются этническими, и у них есть расплывчатые представления о своей общности.

Ключевые слова: этнос, этническое сознание, культура, политические процессы, идентичность, этническая политика, общество.

Abstract

In this article, the author considers the features of the philosophical analysis of the phenomenon of ethnos, in addition, as stated in it, in modern times in most valleys, countries of the world and the bulk of the population, ethnic identity is a natural result of a common historical experience, cultural differences or the status of groups in a political ethnic society. However, as reality shows, despite a certain internal simplicity that determines the factors influencing the formation of ethnic consciousness and ethnos, elements related to ethnic reality are often mixed in the scientific community with political processes. Quite a large number of groups with a clear sense of identity are not considered separate ethnic groups according to experts, but on the contrary, we can show members of groups that are considered ethnic, and they have vague ideas about their commonality.

Keywords: ethnicity, ethnic consciousness, culture, political processes, identity, ethnic politics, society..

Киришүү

Баарыбызга жакшы маалым болгондой, гректин «этнос» деген сөзү көп маанини билдирерин билебиз, бирок ошолордун арасынан биздин макалада кеп кыла турган «түрү, тукуму» деген адамдарга гана тиешелүү болгон маанисин тандап алдык. Анткени, биз үчүн бүгүнкү карай турган маселе «уруу» же «улут» деген түшүнүктөрдү баса бөлүп көрсөтүү анчалык деле маанилүү эмес, бизди бүткүл дүйнөдөгү адамдарга тиешелүү болгон англичандар болобу, байыркы гректерби же болбосо орто азия элдериби кыскасы баарына бирдей мүнөздүү болгон жалпы нерсе кызыктырат. Бул айтып жаткан жалпылык – “*Homo Sapiens*” түрүнүн өзү же болбосо «өздөрүн» (кээде жакындарын, көп учурда алыскыларды да) дүйнөнүн бардык калган бөлүгүнө карама-каршы коюу үчүн жамаатташып жашоо деген мүнөздүү болуп саналат. Карама-каршылык адамзаттын пайда болушунан баштап эле келе жаткан жана жалпы элдерге тиешелүү мүнөз: «Биз –алар» деген сыяктуу байыркы эллиндер жана варварлар, иудейлер жана сүннөткө отургузулбагандар, алгачкы халифат куруучулардын мезгилиндеги мусулман арабдар жана «капырлар», Орто кылымдардагы европалык католиктер («Христиан дүйнөсү» деп аталган биримдик) жана күнөөлүүлөр, алардын ичинде гректер, орустар бар; «православныйлар» жана ошол эле доордо дини буруулар («нехристи»), католиктер да ага кошулат; туарегдер жана туарег эместер, цыгандар жана калган бардык башка элдер ж.б. (Азимова, 2021; Жоробекова, 2021). Мындай карама-каршы коюулар универсалдуу келет дагы, анын негизи тереңде жатканд(гын баяндайт. Ал эми карама-каршылыктардын баары өз өзүнчө алганда дарыянын бетинде калкыган көбүккө окшош, ал эми биздин негизги милдетибиз аларды суунун бетинен калпып алып, анын ички маңызын ачыктап берүүдө турат. Анткени менен биздин алгачкы байкоолорубуз этностук («тукум, «урук» маанисинде) деп атоого боло турган көрүнүштүн татаалдыгын белгилеп коюшубуз керек. Себеби ал социалдык, маданий, саясий, диний жана башка көптөгөн багыттардын тарыхы кандай түзүлгөн болсо, ошол сыяктуу эле адамзаттын этностук тарыхын түзүү үчүн аспект боло алат. Ошондуктан баарынан мурда, биздин негизги милдетибиз жогорудагы процесстин принцибин баамдап билип алышыбыз керек болуп жатат.

Биз карап жаткан маселени чечүүдө принципалдуу түрдө, философиялык көз караш менен саясий көз караштын ортосундагы маселелерди анализдеп чыгуу керектиги туурасындагы суроо келип чыгат. Көрсөтүлгөн маселелер боюнча кийинчерээк кененирээк тастыктоо беребиз, себеби бул биздин изилдөөбүз үчүн принципалдуу мааниге ээ, бирок биз этникалык саясатты саясий илимдердин чегинде дагы кароодо биринчи ирээтте «этникалык саясат» сөз түркүмүнүн жаңылыгы менен байланышкан бир катар кыйынчылык менен чечилүүчү маселелер пайда болоорун айта кетүүбүз зарыл. Этнос феноменине анализ берүүдө эң башынан бери эле, биринчи көз караштагы татаал маселе болуп этносту социалдык топтордун башка формаларынан бөлүп көрсөтүү эсептелет (*Бромлей Ю.В.*, 1983, 44-б.). Илимий адабияттарда акыркы он жылдыкта этникалык шайкештик, этникалык өздүк аң-сезим ж.б.у.с. түшүнүктөр кеңири колдонулуп келе жатат жана алардын таралышы эч кандай күмөн туудурбайт.

Белгилей кетүүчү нерсе алардын мындай актуалдуу маселеге айланышы “мода” менен байланыштуу эмес, тескерисинче, биринчи ирээтте саясий реалдуулукта бир катар жаны кубулуштардын пайда болуусу менен байланыштырылып изилдөөгө алып жаткан маселе туурасында пайда болгон методологиялык көз караштар дифференциалдуу жана терең теориялык билимдердин жыйынтыгы катары эсептелет. Мурунку түшүнүк-категориалдык

аппаратка кирбестен, зарылдык категориясы менен баштагы изилдөөчүлүк методикалык жактан сүрөттөлүнүп каралбайт. Экинчи жагынан бул феномен туурасында пайда болгон жаңы билимдер ал маселени толугу менен чечмелей алышпайт же болбосо зарыл болгон илимий жыйынтыктарды берүүгө али да болсо эртелик кылат. Мунун баары келип эле ар кандай түшүнүксүздүктөргө, эки анжы пикирлерге жана башка методологиялык чиелешкен маселелерге алып келет.

Азыркы мезгилде көпчүлүк өрөөндөрдө, дүйнө өлкөлөрүнө жана калктын негизги массасына жалпы тарыхый тажрыйбанын, маданияттын өзгөчүлүктөрү же саясий этникалык коомдогу топтордун статусунун табигый натыйжасы болуп эсептелген этникалык өздүк аң-сезим таандык. Бирок, реалдуулук көрсөткөндөй этникалык аң-сезимдин жана этностун калыптанышына таасир берүүчү, факторлорду аныктоочу белгилүү бир ички жөнөкөйлүккө карабастан илимий чөйрөдө көп учурларда этникалык реалдуулукка тийиштүү элементтер саясий процесстер менен чаташтырылып каралат (3). Так көрсөтүлгөн өздүк аң-сезимге ээ болгон топтордун жетишээрлик саны адистердин айтуусу боюнча жеке этностор болуп эсептелишпейт, тескерисинче этникалык деп баалануучу топтордун мүчөлөрүн көрсөтсөк болот, бирок алар өзүлөрүнүн коомчулугу туурасында да бүдөмүк түшүнүктөргө ээ.

Бул айтканыбыз куру сөз болуп калбаш үчүн индуктивдик методдун жардамы менен төмөндөгү мисалдарга токтоло кетели: демографиялык маалыматтарга таянсак, жалпысынан алганда панджабдардын саны 100 миллион ашык адамды түзүшүп жеке бир этноско таандык болушкан, бирок ар кайсы диндик ишенимге киришкен пакистандык панджабдар-мусулмандары жана Индиянын панджабдары өздүк аң-сезиминин айырмачылыктарына (жалпы аталышы, рассалык, уруктук, тилинин бирдиги, жалпы тарыхый тамырлары, үрп-адаттары, салттары ж.б.у.с. менен четтетилүүгө мүмкүн болбогон) карата этнолог-адистердин баа берүүсүндө ар башка элдерден болушкан. Дагы бир ынанымдуу мисал катарында белорусстарды айтсак болот, диний ишеними боюнча православдардын бир бөлүгү өзүлөрүн орустарбыз же «орус дининдегилер» деп эсептешет, ал эми экинчи бир католиктик диндеги бөлүгү - поляктарбыз же «поляк дининдегилербиз» деп эсептешет.

Ушундай этникалык көрүнүштөргө байланыштуу этнологдор чөйрөсүндө жогоруда көрсөтүлгөн топторду этноконфессионалдык топ катары квалификациялаган атайын термин иштелип чыккан. Биз байкашыбызга караганда, чындыгында эле этноконфессионалдуулук мүнөзгө ээ болгон этнос, тагыраак айтканда коомчулук ичинде формалдуу түрдө бириккен же жалпы этноним менен белгиленген жеке бөлүм болуп эсептелбейт. Мисалы: Бардык критерий боюнча Дондук казактарды өзүнчө этнос деп эсептөөгө болобу же аларды орус этностунун этнографиялык тобу катары эле кароого болобу деген маселени чечүү кыйынга турат. Же болбосо азыркы мезгилде бир катар маңыздуу белгилери боюнча ич ара теңтайлашкан үч кубаттуу массивдер менен байланышкан корей этносун кандайча карашыбыз керек. Алардын ичинен эң көп сандуусу түштүк корейядагы саясий жашоодо демократиялык баалуулуктарга жана принциптерге дуушар болгон корейлердин 80% жакыны католиктер болуп эсептелет.

Ал эми Түндүк Кореянын жашоочуларынын саясий жашоосун жана каада-салт, үрп-адаттарынын баарын тоталитардык катары кароого болот, ал эми диний ишенимдери бир топ маселелүү болуп эсептелет. Корейлердин дагы үчүнчү кубаттуу массиви болуп мурунку Союздук ар кыл республикаларындагы жашаган жарандары аркылуу берилген, аларды саясий жана диний көз карашта аныктоо иши бир топ кыйынчылыктарды жаратат. Түштүк жана

Түндүк Кореядагы басымдуулук кылуучу этностордон болуу менен, корейцтер эки өлкөдө тең мазмуну жана формасы боюнча ич ара маңыздуу тең тайталашып саясат ишин алып барышат, бирок бардык учурларда тең этникалык саясат, анын эки түрү ишке ашуу фактысы эч кандай күмөн саноону туудурбайт. Биз келтирген мисал этникалык саясаттагы компоненттин тамырсыздыгын же болбосо анын жоктугун күбөлөндүрбөйт, тескерисинче этникалуулуктун өзүнүн критерийлеринин аныктамаларынын татаалдыгын жана ар түрдүүлүгү сыяктуу эле этникалуулукту түзгөн, саясий жашоодогу жана тажрыйбадагы доминанттарды билдирет (Джунушалиев Д., Плоских В., 2000, 23-б.).

Белгилей кетүүчү нерсе өз убагында этнос, этникалуулук ж.б. түшүнүктөрдүн илимий изилдөөгө алына элек мезгилинде көптөгөн батыштагы европа жана америка өлкөлөрүндөгү окумуштуулары Г.Лебон, Г.Гегель, О.Бауэр, Ф. Ницше, О.Шпенглер, А.Юнг, А.Кардинер, Р.Бенедикт ж.б. өзүлөрүнүн эмгектеринде этнопсихология маселесине көбүрөөк көңүл бурушкан. Алар, албетте өткөн жүз жылдыктын 50-60-жылдарындагы илимий пайдаланууга колдонулган этникалуулук жана этникалык шайкештик деген түшүнүктөгү терминдерди пайдаланышкан эмес, аларды башка элдик рух, улуттук мүнөз, архетиптер, маданий-психологиялык типтер, психиканын улуттук модели, улуттук аң-сезим, өздүк аң-сезим ж.б. түшүнүктөр менен алмаштырып карап келишкен. Бирок, замандын жанылануусунун шарапаты менен философиянын жана башка гуманитардык тармагындары илимдердин өнүгүүсү менен бул маселелер боюнча эки карама-каршы тенденциянын пайда болушуна алып келди. Жаңыдан пайда болгон илимдер категориясы кеңири мааниге ээ боло баштап, мурдагы түшүнүк-категориалдык аппараттын рамкасында илимий изилдөөлөрдү жүргүзүүгө алышпайт, ошондуктан алар этнос, этникалуулук, этникалык шайкештик, өздүк шайкештик, этникалык өздүк аң-сезим жана башка көптөгөн түшүнүктөр сыяктуу категорияларды колдоно башташкан. Натыйжада бул жаңы пайда болгон илимдер социалдык реалдуулукту кеңири жана так сүрөттөп бере алышкан. Албетте, биздин түшүнүгүбүздө бир эле макаланын чегинде этникалык маселенин көрүнүштөрүнө баа берүү менен байланышкан жаңы илимдердин бүткүл спектрин камтый албайбыз. Биздин алдыга койгон максатыбыз, тандап алган изилдөө иштерибиздин максатына ылайык этникалык саясат, б.а. саясаттын типтик чектери биринчи ирээтте саясий, экономикалык жана социалдык максаттуулук элементтери же ага жакын фактылар жана мотивдери менен эмес, саясий процесстердин жана көрүнүштөрдүн субъектилеринин жана объектилеринин этникалык өзгөчүлүктөрү менен шартталгандыгы кызыктырат.

Саясатты бир жагынан кеңири, экинчи жагынан социалдык реалдуулуктун жетишээрлик спецификалык бир бөлүгү катары кароо менен зарыл түрдө атайын социалдык илимдердин негизи болуп эсептелеби деген суроо туулат? Бул суроого жооп берүү үчүн кыскача методологиялык экскурсия кылалы.

Кайсы бир эл өз мекенинде узак мезгилдер бою бейпилдикте жашап турган болсо, анда анын өкүлдөрүнө өздөрүнүн жашоо тиричилик өткөрүү ыкмасы, үрп-адаты, жүрүш-турушу, табити, көз карашы жана социалдык карым-катышы, тактап айтканда, азыр биз «көнүмүш жүрүш-туруш» деп атап жүргөндөрдүн баары туура жана бирден бир алгылыктуу нерселер катары сезилет. Эгерде башка бир элдин кулк-мүнөзүндө башкача көрүнүштөр байкалса, анда ал «түркөйлүк» катары бааланып, бул жөн гана окшош эместик катарында кабыл алынган. Батыш Европанын орто кылымдардагы илими үчүн этнография анча маанилүү боло алган эмес. Ал кезде европалыктар Жер Ортолук деңизинин жээктеринде жашаган, айрымдары

ислам динин кабыл алган Рим империясынын букараларынын тукумдары болгон элдер менен гана маданий байланышта болуп турган. Албетте, бул аларды «франктар» менен «латындардан», т. а. француздар менен италиялыктардан бөлүп турган болучу, бирок маданияттардын түпкү тамыры жалпы болгондуктан ал айырмачылыктар өз ара түшүнбөөчүлүккө жол бергидей даражага жеткен эмес. Акыры географиялык улуу ачылыштардын доорунда абал түп-тамырынан бери өзгөрөт. Айталы, эгерде негрлер менен папуастарды, Түндүк американын индейлерин «жапайылар» деп атоого мүмкүн болсо, анда кытайларды, индустарды, ацтектер менен инктерди антип атоого дегеле болбойт эле. Андыктан кандайдыр башка түшүнүктөрдү издөөгө туура келди (Иманалиев М., 1999, 77-б.).

Улуттук-боштондук кыймылдарынын тынымсыз күрөштөрүнүн негизинде колониализм жок болгон менен эл аралык карым катнаш жоюлбай эле, кайра тескерисинче кеңейип бара жатат. Буга байланыштуу дүйнөлүк саясаттын өтө кеңири масштабдарында да жана бизге окшошпогон, бирок жеке жолугушууларда сүйкүмдүү болгон адамдар менен да өз ара түшүнүшүү мамилелерин орнотуу улам көбүрөөк манилүү болууда. Ушундан улам практикалык мааниси бар жаңы, теориялык маселе келип чыгат: эмне үчүн бири бирине эч окшош эмес адамдар бири бирине өз ара «ылайыкташуусу» керек, эмне үчүн алар бөтөн кулк-мүнөздөрдү жана элдин ич арасындагы карым-катнашка толук жетиштүү бөлгөн жана коңшулары менен алака түзүүнү канааттандыра алган өз ара мамилелердин ордуна карым-катнаштардын башка бир алгылыктуу жолдорун издөөнүн кандай зарылчылыгы бар деген суроолор туулат. Кээ бир учурларда этникалык окшош эместиктерди географиялык шарттардын ар түрдүүлүгү менен түшүндүрсөк болчудай, бирок андай айырмачылыктар климаттык шарты да, ландшафты да өз ара жакын болгон элдерде кездешип отурбайбы. Сыягы, тарыхтын жардамысыз бул маселени чече албайт окшойбуз.

Чын-чынына келгенде ар кайсы этностор кайсыл заманда жашап өтсө дагы, ар түркүн тарыхый тагдырларга туш болгон жана жеке адамдардын кулк- мүнөздөрүн калыптандыра турган жеке өмүр таржымалдары менен жер үстүндө өлбөс-өчпөс издерди калтырышты. Сөзсүз түрдө этноско географиялык ал акыбал чон таасирин тийгизет, бул таасир адамзатка азык-түлүк берип турган сыяктуу эле жаратылыш менен адамдын ортосундагы күндөлүк байланышы аркылуу жүрөт. Бирок, ал ушуну менен эле чектелип калбайт. Ата-бабалардан бери бизге мураска калып келе жаткан каада-салттар өз ролун ойнойт. Кошуна жашаган элдер менен достук же душмандык көнүмүш мамилелердин да өз ролу бар, маданий таасирлердин, диндин да өз мааниси бар; бирок булардын баарынан башка да, жаратылыштын ар кандай кубулуштарына тиешелүү болгондой эле этноско да тиешелүү болгон өнүгүүнүн мыйзам ченемдүүлүгү да бар. Бул мыйзам ченемдүүлүктүн адамзаттын пайда болушунун жана анын жоголушунун көп кырдуу процесстериндеги көрүнүшүн биз этногенез деп атайбыз. Материянын кыймылынын бул түрүнүн өзгөчөлүгүн эсепке албай туруп, биз этнопсихологиянын сырларынын ачыкчын практикалык планда да, теориялык жактан да таба албайбыз. Биз тандап алган бул жолдо күтүлбөгөн кыйынчылыктар дагы кездеше берет.

Албетте, мындай милдеттердин татаалдыгына карабастан туруп универсалдуу саясий теорияны түзүүгө аракет жасайбыз, бирок, биздин пикирибизде, дүйнөнүн саясий картинасы андан аркы жогорку деңгээлдеги масштабдагы окуулар, так жана объективдүү теориялар менен баяндалышы мүмкүн. Мындай көрүнүштөр философиянын көз карандысыз түздөн -түз милдеттеринен болуп саналат, ошондуктан алгачкы саясий көз караштагы эмгектер философтор: Платон, Аристотель, Конфуций ж.б.у.с. тарабынан жазылгандыгы кокусунан

эмес болуш керек. Албетте, бул саясий трактаттарды ойлоп табуу учурундагы абалы менен түшүндүрүлгөн. Илимий билимдердин дифференциация процесси (разделение) алардын көлөмү ушунчалык зор мааниге ээ болгон мезгилдеги болот жана алар бир эле гуманитардык билимдердин чөйрөсүндө жайгашуу абалында болушпайт.

Биринин артынан бири пайда болуп жаткан предметтер тубаса бир кемчиликке ээ: алардын баары тар кесиптик мүнөзгө ээ болот. Бирок, убакыттын өтүшү менен саясий ойломдун кээ бир багыттары (мисалы: геосаясат) ушул боштукту толтуруу аракеттерин көрөт, алар баары бир бул маселени чечүүдө бир тараптуу ыкмадан кача алышпайт жана бул багыттардын калыптанышынын генезиси жана тарыхый мүнөзү менен оңой түшүндүрүлөт. Өзүңүздөр күбө болгондой, жогорудагы кыскача методологиялык экскурс, бизге коом өнүккөн сайын жер шаарында жашаган адамдардын ортосундагы болуп жаткан мамилелер уламдан улам татаалдашып олтураарын билдирет. Мындай учурда же болбосо өнүгүү иштер жүрүп жаткан ар бир этабында, биз сөз кылып жаткан маселелер улам жаңы методологиялык аспектинде каралуусу зарыл экенин тастыктап турат.

Философиянын пайда болушу тарыхый жактан илимий билимдин пайда болуусу, ал эми эң башкысы коомдук керектөөнүн дүйнөгө жана адамга болгон толук көз караштын бүтүндүгүндөгү, болмуш менен менен таанымдын жалпы принциптерин окуудагы коомдук керектөөнүн пайда болушу менен дал келүү фактысы, биздин пикирибизде, философияга саясий теориялар жана окуулар чөйрөсүндөгү качандыр бир кезде жоголгон позицияларды кайра кайтаруу милдетин коет, тажрыйба көрсөтүп тургандай азыркы саясий ойломдун бир дагы багыты жеке бир тараптуулукту багындыра алган жок жана бир бүтүндүктө менталдуу, тарыхый, социалдык, географиялык ж.б. факторлорду кароого жөндөмдүү, комплексте саясий процесстерге таасир берүүчү глобалдуу б.а. жогорку деңгээлдеги теорияларды иштеп чыга алган жок.

Эске ала кетүүчү нерсе, жогоруда көрсөтүлгөн терминдер жана алардын жакындыгы жалгыз болуп эсептелбейт. Биздин пикирибизде, эгерде улут, улуттук кызыкчылыктар, улуттук рух, улуттар аралык мамилелер ж.б.у.с түшүнүктөрдү четке каксак катачылык болот жана биз сөзсүз түрдө этникалык терминологиялык катарга карама-каршы коюуп же өзүнчө бөлүү аракетин кылбастан эң маанилүүлөрүн карашыбыз абзел. Ошого карабастан биз этнос сыяктуу көрүнүшкө аныктама берүүдөн, тагыраак айтканда сүрөттөөдөн баштайбыз, анткени биздин изилдөөбүз үчүн ал базалык болуп эсептелет жана анын маңыздуу чектерин ачып көрсөтүү менен ага аныктама берүүгө аракет жасайбыз.

Этнос термини (грекчеден *ethnos*-эл) 60-жылдардан тартып уруу, элдер, улут, улуттук түшүнүктөрүн ачыктан-ачык кысуу менен орус адабиятында орун алды, ал эми акыркы жылдары массалык маалымат каражаттары аркылуу күнүмдүк тилибизге да кирди. Ушул сыяктуу көрүнүш дагы чет элдик мамлекеттерде да болуп өтүп мурун дээрлик белгилүү болбогон этникалык топ (*ethnic group*) деген аналогиялык мааниге ээ болду.

Ю.В Бромлей “Очерки теории этноса” аттуу эмгегинде, «этносторду элдердин башка коомчулугунан бөлүү маселесин кароого киришүүдө урууларда, элдерде, улуттарда бир жалпы, ошону менен бирге эле ички белгилеринин болушуна көңүл бурбай койууга таптакыр мүмкүн эмес: ар бир ушул билимдер өзүнчө аталыштарга – жеке аттарга ээ.

«Этнос» термининин артында турган көрүнүштү аныктоо элдердин жалпылыгын түшүндүрүүчү «эл» термининин пайдалануу учурундагы кырдаал эсептелет. Алар кездешпеген уруу, элдер, улуттар жок, болгон да эмес» (*Бромлей Ю.В., 1983, 45-б.*). «Алардын баардыгы – Ю.В.Бромлей белгилегендей, - өзүлөрүнүн аталыштарына ээ», «этнос» сөзүн «этноним» термини менен түшүндүрүүгө болот» (*Бромлей Ю.В., 1983, 45-б.*).

Этнологдор белгилегендей, маданият бардык этностун калыптануусу үчүн жалпы базалык негиз болуп саналат. Дегеле бардык элдердин туруктуу улуттук жалпылык касиетине ээ болуусу же социалдык жашшоолрдун бардык формалары этникалуулукту түшүнүгүндөгү эң негизги зарыл шарттар болуп саналышат. Бирок толук түрдөгү этникалык касиеттин аныктоодо бул айтылгандар жетишсиз. Ушуга байланыштуу төмөндөгүдөй табигый суроо туулат: этникалуулукту эмне гана толук кандуу жетишээрлик түшүндүрө алат? Бул суроого жооп бериш үчүн, бир маанилүү кырдаалды эске ала кетүү зарыл. Этникалуулук бул реалдуу процесс тагыраак айтканда коомдук аң-сезимдин өзгөчө компоненти, себеби, ал (этникалдуулук) объективдүү дүйнөнү чагындырууда ар бир аң-сезимдин жыйындысы болуп эсептелет. Демек, этникалуулуктун нукура жаратылышын тактоо жекелик аң-сезимдин чегинде жатат деп бүтүн чыгарууга болот. Бирок, жекелик аң-сезим өзүнүн түнттүгүнө карабастан жана белгилүү бир конкреттүүлүктө өзүн-өзү аныктоочу жана өзүнө-өзү берүүчү катары эсептөө терең жаңылыштыка жатат.

К. Маркс белгилеп кеткендей, «тарыхый материализм адамдардын дене түзүлүшүндө камтылып турган табияттын тарыхын эмес, элдин тарыхын ачып көрсөтөт. Бирок бул эки «тарых бири-бири менен тыгыз эриш-аркак болуп, өз ара байланышып турган болсо да илимий талдоо жүргүзүү аларды кайсы көз караштан талдоо керектигин тактоону талап кылат. Биз талдаганы отурган тарыхый материал - бар болгону биздин өзүбүздүн эле маалымат архивибиз, андан башка эч нерсе эмес. "Тарыхтын өзү табияттын тарыхынын, адамдын жаратылышынын калыптанышынын чыныгы бир бөлүгү болуп саналат. Бара-бара адам жөнүндөгү илим табият таануу илимин кандай даражада өзүнө камтыса табият таануу да өзүнө адам жөнүндөгү илимди ошондой эле даражада камтып, бир бүтүн илимге айланат" (*Маркс К., 1957, 119-б.*). Балким, азыр биз ошондой илимди түзүүнүн босогосунда тургандырбыз.

Генетикалык планда этникалык жалпылыктарды кароо менен өзгөчө белгилей кетүүчү нерсе, алар өзүлөрүнө динамикалык, тарыхый калыптанган системаларды камтыйт. Бир дагы этнос түбөлүктүү жана өзгөрмөлүү эмес. Бирок, этникалык системалар коомдук жашоого байланыштуу өзгөрүүгө дуушар болот, ошондой эле учурда алар өздөрүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрдү туруктуу сактап калууга далалат кылышат. Өнүгүү жана туруктуулук бири-бирине карама-каршы болбойт. Муну менен салыштырмалуу этникалык көрүнүштөрдүн социалдык жашоонун башка компоненттерине салыштырганда туруктуу жана ошол эле учурда өзгөрүүгө жөндөмдүү деп айтууга болот.

Этникалык көрүнүштөрдүн салыштырмалуу туруктуулугу жана жай өзгөрмөлүүлүгү этникалык шайкештик деп аталган зарыл болгон чектин калыптануусу үчүн мүмкүнчүлүк берет. «Этникалык шайкештик жана анын алмашуусу» - жөнүндөгү маселесин талкуулоодо орус окумуштуусу А.А.Празаускас мындайча жазат, эске ала кетүүчү нерсе, көпчүлүк учурларда этникалык өздүк аң-сезим индивиддин алдын ала жазылган статусу менен байланышкан, башкача айтканда курчап тургандар конкреттүү адамды армянин, орус же кытай өзүн аталган улутка тийиштүү кылабы же жокпу, анысына карабай кабыл алат.

Башкача айтканда, индивид көпчүлүк учурларда этникалык тийиштүүлүгүн өзүнүн каалоосу менен тандаган эмес» (Празаускас А.А., М., 2000, 8-б.). Андан ары Празаускас А.А. абдан маанилүү эскертүү айтат: «Этникалык шайкештикти өзүнө кеңири мейкиндикти камтый алат, -деп жазат ал, - бирок эң башкысы шайкештиктин курамынын компоненттеринин ичинен эң негизгиси анын туруктуулугу. Шайкештиктин этникалык компонентинин башка маанилүү касиети болуп ага социалдык байланыштарды, маданияттын элементтерин, баалуулуктардын белгилүү системасын, символдорду камтыган татаал ички курам саналат. Этникалык категориялар өзүнчө элдердин спецификалык өзгөчүлүктөрүн билдирип, өзүнө баалуулуктар системасындагы, социалдык нормалардагы, жүрүм-турум стилдериндеги айырмачылыктарды камтып турат. Бул өзгөчүлүктөр этникалык стереотиптер, автостереотиптер жана улуттук мүнөздү түшүнүүдө негиз болуп кызмат кылат» (Празаускас А.А., М., 2000, 9-б.).

Биздин пикирибизде, кыскача анализге улут сыяктуу көрүнүш да дуушар болот. Айта кетүүчү нерсе, азыркыга чейин окумуштуулар тарабынан жеке жана жалпы кабыл алынган этнос термини жана бардык маселелүүлүктө этникалык топ аныктамасы иштелип чыккан жок, ошентсе да окумуштуулар коомчулуктардын 3-5 миңдейин аташат жана алардын пикиринде, аларды негизги этникалык критерийлерге дал келтиришет, ал эми улут маселеси бир татаалдыкты жаратат, себеби «улут» термини бир канча мааниге ээ. Батышта улут менен мамлекетти синонимдер катары кароо салты бар, демек, Бириккен Улуттар Уюму, улуттук коопсуздук, улуттук кызыкчылыктар, улуттук курама команда ж.б.у.с. сөз түркүмдөрү бар экендигин түшүндүрөт. Улутту ушундай түшүнүүгө байланыштуу, алардын саны мамлекеттердин саны менен дээрлик дал келет, бирок мамлекет менен улутту дал келтирүүгө толук негиз бербейт.

Советтик гуманитардык илимдерде узак убакыттар бою улутка берилген эң кадыр-барктуу болуп Сталиндин аныктамасы эсептелет. «Улут, -деп жазат ал, - бул маданияттын жалпылыгынан көрүнгөн, экономикалык жашоосунун, аймагынын, тилинин жалпылыгынын базасында пайда болгон тарыхый жактан калыптанган элдердин жалпылыгы» (Сталин И.В., 296-б.; Акылбек, Сабирова, Сулайманов, 2020).

1989-жылы философиялык энциклопедиялык сөздүктө берилген аныктама боюнча анын авторлору Сталиндик формуладан кайпып өтүү максатында аны маңызы боюнча толугу менен толукташкан. «Улут - сөздүктө айтылгандай, -аймагынын жалпылыгынын калыптануу жүрүшүндө, экономикалык байланыштарында, адабий тилинде, маданиятынын жана мүнөзүнүн этникалык өзгөчүлүктөрүндө топтолгон элдердин тарыхый жалпылыгы» (Философский энциклопедический словарь, М., 1989, 405-б.).

Америкалык энциклопедияда берилген аныктама жогоруда келтирилген аныктамаларга салыштырмалуу төмөнкү тактыкка ээ, ал бир аз баш-аламандуу. «Улут, - сөздүктө айтылгандай, -өзүлөрүн коомчулук же топ катары карашкан элдердин чоң тобу жана көбүнчө топко болгон ийкемдүүлүктү башка ага кирген ызы-чуулуу формаларынан жогору коет. Көпчүлүк учурларда улуттарга төмөнкү бир же бир канча өзгөчүлүктөр таандык: тил, маданият, дин, саясий же башка институттар, өзүнө таандык болгон тарых жана жалпы тагдырга болгон ишеним. Көбүнчө улуттар компакттуу аймакты жердешет» (The Encyclopedia Americana, 1994, 751-б.).

Болжол менен бул аныктама, анын жалпы мүнөзү, кээ бир аныктала элек жаш улут болуу менен америкалык «улут» учурда белгилүү бир трансформацияларды башынан өткөрүүдө жана бул жаатта башка классикалык улуттардан айырмаланат. Бирок, биз келтирген аныктамалардын жетишсиздигине карабастан, алар «жумушчу» катары кызмат кыла бермекчи. Ошондой эле төмөндөгү келтирилген макалада кызыктуу түшүндүрмө берилген: «Көпчүлүк учурда, бирок дайыма эле эмес, топ улут-мамлекет же жөн гана өлкө, улут деп аталуучу саясий түзүлүштүн курамына кирет» (The Encyclopedia Americana, 1994, 7521-б.).

Демек, улут менен мамлекеттин ортосунда жалпы белги бар жана биздин пикирибизде, ал белги биринчи жагынан улут көрүнүшүнүн пайда болуусун, экинчи жагынан - жогоруда келтирилген аныктаманын прагматикалык мүнөзүн билдирет.

Ошентип, биз макаланын сонунда белгилей кетүүчү нерсе, этникалуулук –бул социалдык-психологиялык феномен, ал биринчи жагынан, ар бир индивиддин, белгилүү бир элдин жалпылыгына таандык экендигин аныктайт, экинчи жагынан – бул индивиддин тигил же бул себептер менен өзүн кайсы бир топтун мучосуно таандык кылбасын, этностун калыптануу принциби боюнча ал эч убакта башка социалдык топко тийиштүү кылуусунун мүмкүн болбойт. Жогорудагы аныктамага ылайык этноско аныктама берүүгө болот жана ал өзүнө тарыхый жактан калыптанган белгилүү бир аймактагы элдердин туруктуу жалпылыгын камтып турат жана жалпы этникалык шайкештикке, индивиддердин ушул коомчулука болгон ички, психологиялык тийиштүүлүгүнө ээ.

Колдонулган адабияттар

Азимова Ж.Ч. Кыргызстанские исследователи об этнических противоречиях // *Вестник Ошского государственного университета*. 2021. Т. 1, №3. сс. 5-13. DOI: 10.52754/16947452_2021_1_3_5. EDN: HLSKOG.

Акылбек К.А., Сабирова В.К., Сулайманов О.М. Факторы языка и самосознания людей в мифологическом характере этноидентичности // *Вестник Ошского государственного университета*. 2020. Т. 2, №1-4. сс. 35-37. EDN: VJAGRA.

Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М., 1983.

Празаускас А.А. Этнос и политика: Хрестоматия. Авт. - сост. А.А. Празаускас. – М.: Изд-во УРАО, 2000.

Бердяев Н.А. Философия свободы. – М., 1989.

Джунушалиев Д., Плоских В. Трайбализм и проблемы развития Кыргызстана // *Центральная Азия и Кавказ*. 2000. – №3.

Иманалиев М. Центральная Азия в системе совместной безопасности // *Центральная Азия и Кавказ*. – 1999. – № 3(4).

Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М., 1983.

Жоробекова С.А. Культурный фактор в полиэтничном пространстве многоязычной Центральной Азии // *Вестник Ошского государственного университета*. 2021. Т. 3, № 4. сс. 36-42. EDN: PJFPMW.

Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта. Сочинения. Изд. 2-е. Т. 8. М., 1957.

Празаускас А.А. Этнос и политика: Хрестоматия // Авт. - сост. А.А. Празаускас. – М.: Изд-во УРАО, 2000.

Сталин И.В. Сочинения. – Т. 2.

Философский энциклопедический словарь // Редкол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичев и др. – 2-е изд. – М., 1989. 490-б.

The Encyclopedia Americana. – 1994. – Vol. 19. – P. 751